

Hooggeachte mijnheer de minister-president,
Hooggeachte burgemeester,
Geëerde leden van de jury,
Dames en heren,

Deze prijs, en uw laudatio, maken me verlegen. Toen ik op die regenachtige maandagochtend 4 januari 1999, met een rolkoffertje achter me aan, van huis wegliep om Europa te ontdekken – mijn vrouw zwaaide me ook bij dit krankzinnige avontuur weer manmoedig uit – had ik nooit van z'n leven gedacht dat ik hier nog 's terecht zou komen. Ik voel me zeer vereerd door deze prijs, door de jury, door de legendarische stad Leipzig, door de vorige prijswinnaars die in de geest en soms ook fysiek om me heen staan, en door de aanwezigheid van u allen, niet alleen hier, maar in al mijn hele werk. Dat geldt met name voor mijn vrouw en de altijd solidaire mensen van mijn uitgevers Atlas en Siedler, maar in dit geval vooral ook voor mijn twee vertalers.

Dankzij hun precisie, hun zorg, hun fabelachtig gevoel voor taal en ritme, is 'In Europa' hier in Duitsland geworden wat het is. Vertalers zijn de grote, verborgen, Europese verbinders. Ze breken voor ons andere culturen open, ze sjoeren onze schepen aan elkaar, smeden de loopbruggen, houden, in alle rust en stilte, ons verbrokkelde continent bijeen. Dit is minstens zozeer hún prijs, dit applaus geldt ook voor hen, en het is me een grote vreugde ze, daar zo, in de zaal voor me te zien zitten, Andreas Ecke en Geger Seferens.

Ik voel me door deze prijs ook gesteund in het streven van mij en zoveel anderen om geschiedenis, en met name de Europese geschiedenis, dichterbij te brengen. Zoals vertalers er voortdurend aan werken om de afstanden in ruimte te overbruggen, zo is het de taak van historici om, op soortgelijke wijze, de afstanden in tijd te overbruggen. Om vast te leggen, ja, en te onderzoeken en te analyseren, te oordelen ook, maar uiteindelijk toch vooral om naast onze ouders en grootouders te gaan staan. Want waarom maakten ze bepaalde keuzes? In welke context deden ze dat? Wat ging er in hen om? Het zijn vragen die van het grootste belang zijn, willen we ooit lessen kunnen trekken uit het verleden. Maar ze hebben ook te maken met de erkenning van hun, en onze, menselijkheid.

Geschiedschrijving kan nooit plaatsvinden zonder bepaalde morele kaders, en geen historicus mag zich daaraan onttrekken. Moraliteit kan echter ook de geschiedenis steeds meer afdekken, als een op den duur bijna ondoordringbaar vlies van zelfgenoegzaamheid. Al die oordelen van ons, toeschouwers, vormen gaandeweg een barrière die het ons op den duur onmogelijk maakt om de toenmalige werkelijkheid in al zijn complexiteit zelfs maar te benaderen.

Onze ouders en grootouders waren immers meestal niet beter en ook niet minder dan wij. Ondanks alle lessen van de twintigste eeuw zie ik in mijn eigen land talloze mensen opnieuw bezwijken voor de verleidelijke boodschap van gemakkelijke praatjesmakers. In dit land zie ik hoe simplistisch er soms geoordeeld is over de hartverscheurende dilemma's die onvermijdelijk waren bij het overleven in een dictatuur, problemen waarvan wij in het westen

nauwelijks weet hadden, maar die velen van u, hier in Leipzig, nog persoonlijk hebben moeten meemaken.

Historische moraliteit wordt zo snel goedkoop, vooral als het een truc wordt om het menselijke kwaad weg te schuiven naar het verleden, terwijl we wegkijken van de feiten van het heden. Dat besef maakt geschiedschrijving een stuk ingewikkelder, pijnlijker vaak ook, omdat we zo, als in een spiegel, tegelijk de omtrekken van ons éigen gezicht waarnemen.

In een schitterend essay in *The New York Review of Books* beschreef de Britse historicus Tony Judt onze omgang met het kwaad in de Europese geschiedenis en met name de Holocaust. Vandaag de dag beheerst deze genocide in alle opzichten onze kijk op de Tweede Wereldoorlog, en terecht, want moreel gezien is Auschwitz inderdaad het centrale ijkpunt. Maar vanuit historisch oogpunt is dat misleidend. Hoe moeilijk het voor ons ook valt te accepteren, de werkelijke prioriteiten van de meeste Europeanen toentertijd – inclusief de toenmalige politieke leiders – lagen bij hele andere zaken. Ze wilden de oorlog winnen, of hun land bevrijden, en de meeste wilden, met hun familie, deze gruwelijke periode vooral heelhuids doorkomen.

Dat maakt de moed van degenen die tóch dwarslagen, ook in deze stad, des te indrukwekkender. Maar het zegt ook veel over ons doorsnee mensen, toen en nu. ‘Als we de werkelijke betekenis van het kwade willen begrijpen,’ schrijft Judt, en hij verwijst naar Hannah Arendt’s term ‘banaal’, ‘dan moeten we ons voor ogen houden dat, wat werkelijk zo gruwelijk was aan de vernietiging van de joden, níet het feit was dat het zovéél betekende, maar juist zo weinig.’

Anders gezegd, juist als we dat vlies van moraal en oordeel wegtrekken doen we de meest verbijsterende ontdekking. Dan stuiten we op de normaliteit van dit alles, op de gewoonte, op de alledaagse acceptatie van het kwaad.

Ik ben veel verschuldigd aan een man uit Saksen, een van mijn belangrijkste leermeesters, al heb ik hem nooit persoonlijk gekend, en ik wil zijn naam hier noemen: Victor Klemperer. Hij was een groot historicus, en doordat hij als historicus had leren kijken kon hij uitgroeien tot een van de belangrijkste Europese dagboekenschrijvers van de 20^e eeuw. Doordat hij zo’n voortreffelijk stilist was nam hij bovendien de veranderingen van de taal mee in zijn observaties, door de jaren dertig en veertig heen, en daarna opnieuw in de DDR, in de jaren vijftig. De verbindende kracht van taal en literatuur is ongeëvenaard, en deze Buchmesse is daarvan jaar na jaar een groots voorbeeld. Maar taal kan ook scheiden en vervreemden.

‘Taal dicht en denkt niet alleen voor mij,’ schreef Klemperer – en ik citeer nu vanuit de Nederlandse vertaling, ‘ze stuurt ook mijn gevoel, ze stuurt mijn hele psychische wezen, naarmate ik me vanzelfsprekender en bewuster aan haar overgeef.’ Hij analyseerde zo bijvoorbeeld het geraffineerde nazi-begrip als *Weltjude*, dat, iedere keer als het gebruikt werd, suggereerde dat joden géén Duitsers waren. *Radikal* en *kämpferisch* waren ook zulke woorden, doodnormale woorden die echter door hun frequente gebruik en in hun context een geladen betekenis kregen. Klemperer besloot elk nieuw modewoord te noteren, een project dat zou uitgroeien tot zijn bekendste werk, *LTI, Lingua Tertii Imperii*, de taal van het Derde Rijk. En hij signaleerde inderdaad hoe in die jaren term na term, als arsenicum, het bewustzijn binnendruppelde, hoe keurige burgers gaandeweg gewend raakten aan xenofobie getrommel,

hoe woorden, en later ook daden, normaal begonnen te worden die nooit normaal hadden mogen zijn.

Binnen en buiten de geschiedeniswetenschap rijst regelmatig de vraag, en terecht, in hoeverre het geoorloofd is om parallellen te trekken met het verleden. Dat geldt zeker voor de beladen decennia tussen 1925 en 1945. In hoeverre mogen we toenmalige situaties, personen, ontwikkelingen, vergelijken met de huidige? Ik heb geleerd, ook uit persoonlijke ervaring, dat je daarin voorzichtig moet zijn, zeker met beladen termen als 'het kwaad', dat zulke vergelijkingen gemakkelijk tot misverstanden leiden, en dat het ook vaak niet klopt: bijna altijd is de uitkomst toch weer anders.

Dat alles neemt níet weg dat er soms wel degelijk parallellen te trekken zijn, en dat het niet alleen tot het werk van een historicus hoort om dat op accurate wijze te doen, maar in sommige gevallen zelfs tot de plícht. Het was Klemperers historische ervaring die hem, bijvoorbeeld, deed inzien wat in die chaotische jaren dertig écht relevant was. Het is de kennis en ervaring van veel hedendaagse historici die hen evenzo dwingt tot waarschuwen, of het nu gaat om het lichtvaardig aangaan van een oorlog, of om de klassieke kwetsbaarheden van een supermacht op zijn top, of om een discussie over bepaalde minderheden, waarvan, net als in de jaren dertig, de aanwezigheid opeens niet meer vanzelfsprekend is. En, net als Klemperer, dienen we, opnieuw en bovenal, uiterst waakzaam te zijn op het gebied van de taal.

Er is in deze tijd echter een fenomeen bijgekomen, een manier van informatie en gevoelsoverdracht die in de tijd van Klemperer nog niet bestond, maar die vooral de laatste jaren een toenemende invloed verwerft op ons zogenaamde normale leven. Ik doel hier op het fenomeen virtualiteit, beter gezegd, de virtuele, niet tastbare, door moderne technologie geschapen wereld.

Natuurlijk, ook woorden en taal scheppen voor de lezer een soort droomwereld. Lezen is een vorm van geleid fantaseren, een zweven tussen realiteit en fictie, maar je doet het zelf, en iedere lezer beseft dat hij, zodra hij zijn hoofd opheft uit het boek, hij weer thuis is, in de echte wereld. Virtualiteit is oneindig veel bedwelmender, het scheidt de illusie dat er geen verschil meer bestaat tussen fictie en werkelijkheid, dat alles dooreen vloeit in één stroperige subwerkelijkheid.

We kennen allemaal de gigantische spelwerelden op Internet, waarbinnen de gebruikers bijna letterlijk een tweede leven leiden, maar het fenomeen reikt veel verder. In Amerika trok ik ooit een middag op met een dakloze violist, die zo eenzaam was dat hij, nadat we gegeten hadden, nog een half uur voor de tv bleef wachten om de journaallezers van het avondnieuws te kunnen begroeten. 'Ik zeg ze altijd even gedag,' zei hij, overtuigd dat het echt zijn vrienden waren. Dat is virtualiteit.

In de verfilmde tv-serie In Europa vertelt een Britse tankschutter dat hij overdag in zijn tank vrijwel hetzelfde doet als 's avonds met zijn zoontjes rond de spelcomputer: op een schermpje het doel zoeken en op het goede moment afdrukken. Op het schermpje spat het doel stevast uiteen, overdag doet het dat soms in werkelijkheid ook. Ook dat is virtualiteit.

Er is, net als bij taal, een scheidende virtualiteit en een verbindende. De scheidende virtuele wereld scheidt, sterker dan woorden en taal, permanent de illusie dat men het bestaan in eigen hand heeft, terwijl men daar in werkelijkheid nauwelijks of geen grip op heeft – en er niet zelden zelfs aan ten prooi valt. De scheidende virtuele wereld roept het gevoel op dat men

buiten zichzelf kan treden, en toch zichzelf kan blijven. Dat men, in die tweede identiteit, macht kan uitoefenen zonder ooit met de consequenties geconfronteerd te worden. Dat men een totale vrijheid kan genieten, in daad en woord, zonder ooit geconfronteerd te worden met de keerzijde: verantwoordelijkheid. Dat men overal ter wereld kan handelen zoals men wil, en daarvoor hooguit verantwoording hoeft af te leggen jegens het eigen land, de eigen kiezer, of jegens zichzelf.

In alle virtualiteit verdwijnt die laatste gewetensvraag trouwens steeds vaker, Het idee dat alles zichzelf herstelt is immers ook een onderdeel van het virtuele denken, want op het scherm is zelfs de dood van korte duur. Wat daarbuiten valt, wat we niet kunnen bevatten, bestaat niet. De wereld, de honger, het klimaat, de oorlogen, het religieuze fanatisme, het is allemaal een spel. We verdedigen onze vormen van normaliteit met hand en tand. Nooit nemen we, in deze vorm van denken, de werkelijkheid écht serieus. En daarmee ook het verwarrende, het onzekere, het zoekende, het menselijke, al datgene wat ons verbindt.

Maar is ook een andere vorm van virtualiteit, en die is minstens zo sterk. Er is tegelijk niets wat deze wereld, van Sjanghai tot Kopenhagen, van Kansas City tot Leipzig, zo sterk samenbindt als diezelfde virtualiteit.

In mijn werkkamer, midden op de Friese vlakte, zit ik virtueel aan de koffie bij mijn vrienden in Californië, beantwoord ik de vragen van een schooljongen in Portugal, en bestel ik een zak kippenvoer bij de buurtwinkel. We vinden het alweer vanzelfsprekend, maar vijftien jaar geleden was dit allemaal nog ondenkbaar, en de consequenties kunnen we nog lang niet overzien. We kunnen, dankzij onze nieuwe virtuele wereld, de schijn ophouden, theater maken, maar elkaar ook werkelijk leren kennen. Dankzij talloze blogs weten we wat er werkelijk gebeurt rond een doorsnee familie in Bagdad, of in Rangoon. En we kunnen het zien en meemaken ook. De digitaliseringprojecten van bibliotheken en archieven betekenen, voor de toegankelijkheid tot ons culturele en historische erfgoed, een revolutie. Opeens kan iedereen die dat wil, ook die straatarme student in Zimbabwe, werkelijk overal bij, en vanaf elke plek op aarde. Hij wordt een wereldburger, die student. Sterker nog: dat is hij nu al.

En zo kan ik nog wel even doorgaan.

Nooit gedacht, nooit voorzien, maar al deze nieuwe verbanden vormen óók ‘la solidarité des faits’, waar Jean Monnet het altijd over had, het onontkoombare Europa van miljoenen en miljoenen gewone, intermenselijke, werk- en leef relaties – en vergeet vooral de liefde niet.

Dames en heren,

Ons continent, en onze wereld, bevindt zich in een gecompliceerde overgangsfase, wellicht zelfs in een fase die te vergelijken valt met de periode waarin de boekdrukkunst opeens ook voor de gewone massa de wereld van kennis en cultuur openbrak, het breukvlak tussen middeleeuwen en moderniteit. We kunnen een eeuw van toenemende confrontaties binnengaan, maar de nieuwe wereld van virtualiteit biedt ook alle mogelijkheden tot het tegendeel, tot een eeuw van verzoening, van vereniging van de mensheid. Het Europese experiment, uniek in de geschiedenis, is, ondanks alle problemen, daarvan een lichtend voorbeeld. Het verloop van de Amerikaanse presidentsverkiezingen wijst erop dat ook daar een opvallende mentaliteitsomslag gaande is.

TOESPRAAK GEERT MAK LEIPZIGER BUCHPREIS 13 MAART 2008

Dit wordt een eeuw waarin het zal gaan om onze overleving. Dat is, vrees ik, de échte realiteit. Wij, auteurs, journalisten, historici, gewone burgers, we kunnen in al deze mondiale krachtenvelden niet zoveel doen. Maar we kunnen wel een toon zetten. En in de beslissende keuzes die deze jaren gemaakt moeten worden spelen onze woorden, onze taal, en ook ons gedrag in de virtuele wereld een beslissende rol.

We kunnen kiezen voor angst, of we kunnen kiezen voor hoop.

We kunnen scheiden, of we kunnen verbinden.

Ik dank u wel.